

Ievads

Juris Krūmiņš

Demogrāfijas pētījumi

Demogrāfijas problēmu izpēte Latvijā jau pirmās brīvvalsts laikā bija saistīta ar dzimstības un tautas ataudzes jautājumiem. Padomju okupācijas periodā demogrāfijas pētījumi aktivizējās tikai 60. gadu vidū pēc ilgstošas iedzīvotāju galveno statistikas datu noklusēšanas un turpinājās ierobežotas pētījumu rezultātu publicēšanas apstākļos līdz pat tautas atmodas sākumam. Kopš 1988. gada Latvijas CSP publikācijas par iedzīvotāju skaitu, sastāvu un kustību M. Gorbačova aizsāktās atklātības gaisotnē kļuva publiski pieejamas. Tas radīja impulsu demogrāfijas pētījumu attīstībai, ko pēc neatkarības atjaunošanas sekmēja informācijas izmantošana no Iedzīvotāju reģistra, citiem reģistriem un datubāzēm, no izlases pētījumiem un tautas skaitīšanām. Sociālekonomiskās pārmaiņas Latvijā un daudzās citās jaunajās pārejas perioda valstīs kopš 90. gadu sākuma izraisīja izmaiņas demogrāfiskajā uzvedībā, tautas ataudzes un migrācijas procesos. Aktuāli kļuva jautājumi par iedzīvotāju skaita samazināšanās jeb depopulācijas cēloņiem un sekām, to izraisītajām izmaiņām iedzīvotāju sastāvā, demogrāfiskās politikas aktivizēšanas un sabiedrības atjaunošanas nepieciešamību. Demogrāfiskie pētījumi 20. un 21. gs. mijā galvenokārt tika veikti Latvijas Universitātē, Latvijas ZA Ekonomikas institūtā un CSP Zinātniski pētnieciskajā institūtā.

Vispusīgu tautas ataudzes, demogrāfiskās attīstības un sabiedrības atjaunošanas izpēti var veikt, tikai apvienojot dažādu zinātnes jomu speciālistus. Saskaņā ar šādu pieeju 2014. gadā VPP EKOSOC-LV ietvaros tika iekļauts projekts “Sabiedrības atjaunošana, samazinot depopulācijas riskus, veicinot tautas ataudzi un saiknes ar diasporu, sekmīgai Latvijas tautsaimniecības transformācijai”. Šī Projekta pētnieku un ekspertu sastāvā ir demogrāfi, sociologi, ģeogrāfi, antropologi, ekonomisti, sabiedrības veselības un vadības zinību speciālisti (skatīt informāciju par autoriem, projekta pētniekiem un ekspertiem grāmatas beigās). Starp tiem ir gan pieredzējuši pētnieki, gan doktoranti, gan jaunie zinātnieki. Katrs no viņiem atbilstoši savas pārstāvētās zinātnes jomas metodoloģijai un pētāmo jautājumu problemātikai ir sniedzis savu skatījumu uz Latvijas demogrāfiskās attīstības, tautas ataudzes un sabiedrības atjaunošanas problēmām.

Centrālo vietu tautas ataudzes pētījumos ieņem demogrāfija – zinātne par iedzīvotāju atražošanu jeb ataudzi (paaudžu maiņu), kas analizē iedzīvotāju

skaitu, izvietojumu un sastāvu, reprodiktīvo uzvedību, ģimenes plānošanu, migrāciju, izstrādā iedzīvotāju attīstības prognozes un demogrāfisko politiku. Paaudžu maiņa var sekmēt gan iedzīvotāju skaita pieaugumu, gan depopulāciju. Atsevišķos gadījumos var iestāties līdzsvars jeb iedzīvotāju nulles pieaugums, kad dzimušo un mirušo skaits ir vienāds. Demogrāfisko situāciju ietekmē arī migrācija jeb iedzīvotāju mehāniskā kustība (mobilitāte).

Tautas ataudze demogrāfiskās pārejas teorijas kontekstā

Lai izprastu tautas ataudzes likumsakarības un demogrāfiskās attīstības virzību, ir svarīgi apzināt teorētiskās demogrāfijas nostādnes. Demogrāfisko procesu izmaiņu teorētisko pamatojumu sniedz demogrāfiskās pārejas teorija, kas pirmoreiz zinātniskajā literatūrā angļu valodā publicēta 20. gadu beigās. Saskaņā ar šo teoriju iedzīvotāji ekonomiskās attīstības gaitā iziet secīgus demogrāfisko izmaiņu posmus. Sākotnējais dzimstības un mirstības līmenis ir augsts, to starpība veido nelielu iedzīvotāju dabisko pieaugumu, un rezultātā iedzīvotāju skaits palielinās lēni. Pirmajam demogrāfiskās pārejas posmam raksturīgs straujš mirstības līmeņa samazinājums, kas notiek, pirms sāk samazināties dzimstība, tādējādi izraisot strauju iedzīvotāju dabisko pieaugumu. Otrajā posmā, turpinoties mirstības līmeņa samazinājumam, strauji samazinās arī dzimstība, kas abu demogrāfisko procesu mijiedarbībā turpina jau iepriekš izraisīto lielo dabisko pieaugumu. Trešajā – noslēdzošajā – demogrāfiskās pārejas posmā iedzīvotāju dabiskais pieaugums ir sasniedzis aptuveni to pašu lielumu, kāds bija, sākoties demogrāfiskai pārejai. Tomēr sasniegtais dabiskais pieaugums novērojams, ja dzimstības un mirstības līmenis ir daudz zemāks. Pasaulē iedzīvotāju ataudzi nodrošina tikai dzimstības līmeņa pārsvars pār mirstības līmeni, atšķirībā no reģionu un valstu demogrāfiskās attīstības, ko būtiski var ietekmēt arī iedzīvotāju migrācija. Tādējādi demogrāfisko pāreju labi ilustrē demogrāfiskie procesi pasaulē kopumā, kaut gan šīs pārejas analīzi apgrūtina ticamas iedzīvotāju statistikas trūkums atsevišķos reģionos. Dažādās valstīs demogrāfiskā pāreja sākās ar līdz pat simts un vairāk gadu aizkavēšanos. To noteica valstu atšķirīgie industrializācijas un urbanizācijas tempi un ar tiem saistītās izmaiņas demogrāfiskajā uzvedībā. Demogrāfiskās pārejas sākumposmā – 19. gadsimtā – pasaules iedzīvotāju skaits gandrīz divkāršojās, bet nākamajā – 20. gadsimtā – tas trīskāršojās, un to sāka dēvēt par demogrāfisko sprādzienu. Šī sprādziena rezultātā sevišķi strauji palielinājās iedzīvotāju skaits jaunattīstības valstīs.

No otrās uz trešo demogrāfisko pāreju

Rietumeiropā demogrāfiskā pāreja aizsākās 18. gs. beigās. Latvijas un Igaunijas teritorijā tās sākums datējams ar 19. gs. vidu, bet mirstības samazinājumu

tajās gandrīz vienlaikus pavadīja dzimstības samazinājums. Dzimstības līmenis Latvijas teritorijā jau pirms Pirmā pasaules kara bija samazinājies zem vienkāršā paaudžu maiņas līmeņa. Uz dzimstības samazināšanos Latvijā un citviet Eiropā, kā arī tās ietekmi uz demogrāfisko attīstību nākotnē jau vērsa uzmanību virkne autoru laikā līdz Otrajam pasaules karam – M. Skujenieks, K. Balodis, B. Šrems, E. Bulmerinks, V. Salnītis, R. Freijvalds, O. Piņķis. Pēckara periodā pētījumus par Latvijas iedzīvotāju attīstības problēmām demogrāfiskās pārejas teorijas kontekstā veikuši B. Mežgailis, P. Zvidriņš, P. Eglīte un N. Baranovskis.

Pētot dzimstības samazināšanos zem vienkāršā paaudžu maiņas līmeņa, demogrāfs *van de Kaa* 80. gadu beigās zinātniskajā apritē ieviesa otrās demogrāfiskās pārejas jēdzienu, kuru joprojām plaši lieto demogrāfiskās attīstības norišu skaidrojumos. Otrajai demogrāfiskajai pārejai ir raksturīga ilgstoša nepietiekama paaudžu skaitliskā maiņa un dabiskā pieauguma samazinājums, kas panākts iedzīvotāju sastāva novecošanas procesa rezultātā un sāk uzrādīt negatīvas vērtības (mirušo skaits pārsniedz dzimušo skaitu). Demogrāfs D. Kolemans, analizējot etniskās un sociālās transformācijas, kas izveidojušās galvenokārt imigrācijas rezultātā daudzās Eiropas valstīs un ASV, ieteica jaunās demogrāfiskās attīstības teorētisko pamatojumu dēvēt par trešo demogrāfisko pāreju, kuras laikā noteicošu lomu demogrāfiskajā attīstībā iegūst starptautiskā migrācija no jaunattīstības un ekonomiski attīstītajām valstīm.

Demogrāfiskās pārejas teorija saistībā ar iedzīvotāju mobilitātes, kopdzīves formu, tautas veselības u. c. sociāldemogrāfisko pētījumu teorētiskajām atziņām veido metodoloģisko pamatu demogrāfiskās attīstības problēmu un izaicinājumu izvērtējumam. Iedzīvotāju dabiskās kustības un migrācijas procesu mijiedarbības rezultātā vērojamās pārmaiņas ir ļoti daudzveidīgas. Demogrāfiskās pārejas un mobilitātes pārejas teorijas palīdz kompleksi tās novērtēt visu procesu un faktoru savstarpējā ietekmē. Demogrāfiskajai attīstībai Latvijā ir raksturīgas otrās demogrāfiskās pārejas pazīmes ar tendenci pāraugt trešajā demogrāfiskajā pārejā.

Depopulācija un demogrāfiskās attīstības kvalitatīvo aspektu palielināšanās

Sociālekonomiskās pārmaiņas Latvijā kopš neatkarības atjaunošanas noieca jaunu periodu demogrāfiskajā attīstībā, kurš līdzinājās Igaunijas, Lietuvas un virknes Austrumeiropas un Centrāleiropas valstu demogrāfiskajai attīstībai. Šim periodam raksturīga turpmāka dzimstības samazināšanās, mūža ilguma palielināšanās (izņemot sākumposmu pārejā uz tirgus ekonomiku), iedzīvotāju mobilitātes pieaugums un ievērojams emigrācijas pārsvars pār imigrāciju ekonomikas lejupslīdes gados. Šai laikā demogrāfiskajā attīstībā pieaug tādu faktoru nozīme, kuri akcentē iedzīvotāju kvalitatīvā sastāva (izglītība, sociālā iekļaušana, materiālās nevienlīdzības mazināšana u. c.) izmaiņu nozīmi.

Latvijas demogrāfiskā situācija bieži tiek attēlota tumšās krāsās. Tas gan vairāk attiecas uz kvantitatīviem rādītājiem (depopulācija, nepietiekama tautas ataudze, liels emigrantu skaits, pārlieku liels maznodrošinātu iedzīvotāju skaits u. c.), nevis uz kvalitatīviem rādītājiem (izglītības līmeņa palielināšanās, aktīvā un veselīgā dzīves ilguma pieaugums u. c.). Padomju Savienības un tās satelītvalstu sabrukums un turpmākā sociālekonomiskā un politiskā transformācija izraisīja Austrumeiropas un Centrāleiropas valstu iedzīvotāju ilgstošu bezprecedenta skaita samazinājumu. Ļoti lielā mērā tas skāra arī Latviju, kuras iedzīvotāju skaits laika posmā no 1990. līdz 2018. gadam ir samazinājies par 734 tūkst. jeb 27,5%. Īpaši straujš iedzīvotāju skaita samazinājums emigrācijas rezultātā bija ekonomiskās krīzes laikā. Depopulācijas dažādu aspektu izpētei līdz šim ir pievērsušies gan Latvijas, gan citu valstu pētnieki, gan starptautiskās organizācijas. Savu ieguldījumu šai jomā sniedz arī šis Projektā veiktais pētījums.

Pētījuma mērķis un uzdevumi

Monogrāfijas mērķis ir veikt starpdisciplināru, uz citu valstu pozitīvo pieredzi balstītu un Latvijas reģionālajiem apstākļiem piemērotu, detalizētu iedzīvotāju ataudzes, sabiedrības atjaunotnes un diasporas iesaistes pētījumu, lai skaidrotu sabiedrības attīstības likumsakarības un rastu risinājumu darbaspēka piedāvājumam ilgtermiņā. Galvenie pētījuma uzdevumi ir: 1) izvērtēt demogrāfiskās situācijas attīstības tendences un depopulācijas riskus; 2) izpētīt ar sabiedrības atjaunošanos saistītos ģeogrāfiskās mobilitātes procesus un tos ietekmējošos faktorus; 3) izziņāt Latvijas diasporas attīstības procesus, sagatavot priekšlikumus pasākumiem, kas sekmē diasporas saikni ar sabiedrības norisēm Latvijā un diasporas iesaisti Latvijas tautsaimniecības un sabiedrības atjaunošanās veicināšanā; 4) izpētīt veselīgas dzīves, izglītības un nodarbinātības faktorus, kas ietekmē iedzīvotāju sastāva novecošanu un sabiedrības iespējamās atjaunošanās procesus, lai nodrošinātu tautsaimniecības attīstību, veselības aprūpi un pensiju sistēmas ilgtspēju; 5) izvērtēt demogrāfisko prognožu sekas un demogrāfiskās politikas pasākumu efektivitāti saistībā ar tautsaimniecības un sabiedrības ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanu.

Pētījuma objekts un priekšmets

Pētījuma objekts ir Latvijas sabiedrības atjaunošanas demogrāfiskie aspekti. Pētījuma priekšmets ir sabiedrības kā kvantitatīvi un kvalitatīvi noteikta iedzīvotāju kopuma depopulācijas risku mazināšana, tautas ataudzes veicināšana un diasporas saiknes ar sabiedrības norisēm Latvijā veicināšana. Atzīmējot Latvijas Republikas proklamēšanas simtgadi, valsts iedzīvotāju skaits līdzinājās 1,9 milj. Vai tas ir daudz vai maz? Saskaņā ar Pasaules Bankas datiem Latvija pēc iedzīvotāju skaita ieņem 147. vietu starp 214 pasaules valstīm, nedaudz

atpaliekot no Slovēnijas un Maķedonijas. Eiropā mazāks iedzīvotāju skaits nekā Latvijā ir Igaunijā, Islandē, Kiprā, Kosovā, Luksemburgā un Melnkalnē. Aptuveni 12% Latvijā dzinušo iedzīvotāju dzīvo ārzemēs. Latvijas apdzīvotībai raksturīga liela iedzīvotāju koncentrācija tās centrālajā daļā un galvaspilsētā, sabiedrība ir multietniska, tai raksturīgs augsts demogrāfiskās novecošanas līmenis un visai augsta materiālās nevienlīdzības pakāpe. Latvijai kā iedzīvotāju skaita ziņā mazai valstij ir iespēja parādīt, ka, neraugoties uz abu pasaules karu un okupācijas izraisītām sekām, var nodrošināt attīstību arī tad, ja ir sašaurināta paaudžu maiņa, neskatoties uz depopulācijas tendencēm.

Pētījuma perioda izvēle

Pētījumā analizētais periods aptver vienas paaudzes garumu, t. i., periodu no Latvijas neatkarības atjaunošanas 1990. gadā līdz 2017. gadam. Demogrāfijā un populāciju bioloģijā ar paaudzes garumu saprot laiku starp divām secīgām paaudzēm, un to mēri ar vidējo mātes vecumu, laižot pasaulē pirmdzimto bērniņu. Pašlaik Eiropas valstīs tas ir 26–31 gads. Latvijā 2016. gadā tas bija 27 gadi. Tādējādi var teikt, ka kopš neatkarības atjaunošanas Latvijā ir aizvadīts vienas paaudzes laika intervāls. Šī jaunā paaudze kopā ar iepriekš dzimušajām paaudzēm turpina tautas ataudzi, veido un attīsta savu valsti.

Sabiedrības progress ir iespējams apstākļos, kad katra nākamā paaudze rada materiālās un intelektuālās vērtības vairāk un kvalitatīvāk nekā iepriekšējās paaudzes. To uz laiku var pārtraukt dažādas dabas un sociālas kataklizmas – epidēmijas, neražas gadi un bads, kari u. tml. Industriālā revolūcija un tehnoloģiju attīstība ir radījusi priekšnosacījumus un joprojām ietekmē iedzīvotāju labklājības pieaugumu, maina iedzīvotāju vērtību orientāciju un demogrāfisko uzvedību, izraisa izmaiņas sabiedrības sastāvā un tautas ataudzē. Ņemot vērā, ka demogrāfiskiem procesiem piemīt liela inerce un laika ritējumā dažādās valstīs tie secīgi iziet noteiktus attīstības posmus, vispārinājumu izdarīšanai ir nepieciešams pētījums par visai ilgu laika posmu, kas aptver vairāku paaudžu dzīves garumu. No otras puses, specifiskie pārejas posma apstākļi kopš neatkarības atjaunošanas liek pētniekiem koncentrēties uz šī posma izpēti, izvērtēt sasniegto un ieskatīties nākotnē. Pēdējai pieejai priekšroka ir dota šajā pētījumā, kaut gan pilnībā izvairoties no salīdzinājumiem ar tālāku pagātņi atsevišķos gadījumos nav iespējams. Kā tas pētījuma autoriem ir izdevies? To lai vērtē šīs monogrāfijas lasītāji.

Pētījuma metodoloģija un posmi

Analizējamā laika posmā sabiedrībā ir notikušas daudzas sociālekonomiskas un demogrāfiskas pārmaiņas. Ilgstoša iedzīvotāju skaita samazināšanās un ar to saistītās iedzīvotāju sastāva izmaiņas raisa virkni pavisam jaunu jautājumu. Vai pašlaik dominējošā demogrāfiskās pārejas teorija sniedz atbildes uz

jautājumu par depopulācijas attīstību tuvākā un tālākā nākotnē? Vai ar demogrāfijas jomas regulējumu tiesību aktos un politikas dokumentos var panākt demogrāfiskās situācijas uzlabojumu? Kas ir sabiedrības atjaunošana un tās galvenie virzītājspēki? Cik lielā mērā kopsdzīves formu maiņa un sabiedrības noslāņošanās ietekmē demogrāfisko situāciju? Kurp ved mūža ilguma pieaugums un iedzīvotāju novecošanas process? Vai iedzīvotāju mobilitāte neizbēgami palielināsies? Kā sekmēt remigrāciju un saiknes ar diasporu? Cik optimistisks vai pesimistisks ir skatījums uz Latvijas un tās reģionu attīstību nākotnē? Uz šiem un daudziem citiem jautājumiem ir svarīgi rast atbildes. Projekta metodoloģija un posmi doti **1. pielikumā**. Īpaša uzmanība metodoloģisko jautājumu sagatavošanā un realizācijā veltīta sabiedrības atjaunošanas demogrāfisko aspektu (depopulācijas, tautas ataudzes un migrācijas) saistībai ar demogrāfiskās pārejas un mobilitātes teoriju konceptuālām nostādņēm.

Projekta realizācijas gaitā 2015. gadā ANO Ģenerālajā asamblejā pieņēma rezolūciju “Mūsu pasaules pārveidošana: ilgtspējīgas attīstības programma 2030. gadam” jeb “Dienaskārtība 2030”. Tā nosaka 17 ilgtspējīgas attīstības mērķus, kuru apakšmērķi iedalīti trīs dimensijās (ekonomika, sociālie aspekti un vide) un sasniedzami, lai pasaulē mazinātos nabadzība un pasaules attīstība būtu ilgtspējīga. Latvijā ir uzsākta ilgtspējīgas attīstības apakšmērķu kartēšana, lai saskaņotu NAP2020, Latvija 2030 un nozaru politikas dokumentu rezultatīvos rādītājus un to vērtības ar visiem 169 apakšmērķiem, kurus izvirza ANO. Atsevišķu ilgtspējīgas attīstības mērķu sasniegšanas iespējas ir izvērtētas Projekta gaitā.

Pētījumā pētnieki un eksperti izstrādāja metodoloģiju, detalizēti izanalizēja iedzīvotāju statistikas datus, demogrāfiskās un reģionālās politikas dokumentus, iepriekš un Projektā veiktu sociāldemogrāfisku pētījumu rezultātus. 2016. gada sākumā pētījuma vajadzībām tika aptaujāti 2049 Latvijas pastāvīgie iedzīvotāji. Monogrāfijā izmantoti tās rezultāti. Visā valsts teritorijā 216 izlases aptaujas vietās (katrā ne vairāk kā 10 respondentu) ar tiešās intervijas metodi tika aptaujāti 18–74 gadus veci iedzīvotāji. Tika lietota stratificētās nejaušās izlases metode atbilstoši reģionālajam iedzīvotāju sadalījumam pēc dzimuma, vecuma un tautības. Papildus tika izmantota gadījuma izpētes (*case study*) metode, veiktas intervijas un cita veida pētniecība (novērojumi, fokusa grupas diskusijas u. c.). Šī kolektīvā monogrāfija apkopo Projekta galvenos rezultātus. Projekts aptvēra ļoti plašu jautājumu loku. Šā izdevuma ierobežotā apjoma dēļ visus jautājumus vienlīdz detalizēti nav iespējams apskatīt. Plašākā apjomā un lielākā detalizācijas pakāpē tie ir atspoguļoti trīs doktora disertācijās, kuru autori ir Līga Āboliņa (2016), Aleksandrs Dahs (2017) un Ilze Mileiko (2018), un vairāk nekā 70 zinātniskās publikācijās, kas sagatavotas pētījuma laikā, un zinātnisko konferenču rakstos Latvijā un ārzemēs. Par Projekta gaitu un rezultātiem sniegtas desmitiem interviju masu informācijas līdzekļos.